

Sayı : 12 .

Sene : 1981 - 1982

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

*Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı*

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1982

BOSNA EYÄLETİ'NDE TEKÄLİF-İ ŞAKKA

Avdo Sućeska

Osmanlı hâkimiyeti devrinde Bosna'da mu'afiyet geniş çapta uygulanıyordu; ya'ni Bosna ahâlisinin büyük bir kısmı devlet rûsûmlarından avâriz-ı divânîye ve tekâlif-i örfiye'den mu'af¹. Sipâhilerin yanı-sıra, ki bunlar genellikle imtiyazlı tabaka olarak, bütün resmî reâyadan² avâriz-ı divânîye ve tekâlif-i örfiye vergilerinden şehirli Müslüman ahâli mu'afiyet kesbetmişlerdi. Bu meyanda en karakteristik misâli Bosna'da Sarayova sâkinleri oluştuyordu. Bundan ma'ada, Osmanlı sultanları çok erken devirlerden beri, Bosna'nın köylü Müslümanlarına mu'afiyet tanımışlardı. Keza, Bosna'da Hristiyanların önemli bir kısmı, Osmanlılara karşı çeşitli hizmet ve yararlıklarından dolayı, bilhassa ilk sırada hayvancılıkla uğraşanlar /Ulahlar/, madenciler, martoloslar vb. sözkonusu mu'afiyetten istifâde ediyorlardı. Bunların âmirleri, baştakileri, sivrilmişleri - serbest timarlardan da yararlanıyorlardı; hatta bunlardan ba'zıları ayrıca nakden ma'aş da alıyordu. Ve nihayet, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bosna'nın ba'zı şehirlerinde iskân edilen Yahudiler /Museviler/ de mu'afiyetten yararlanıyorlardı³.

1 Bu hususta daha geniş bilgi için bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Avâriz* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, II, 13-15; Avdo Sućeska, *Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avâriz-ı divânîye und die Tekâlif-i örfiye im Osmaniscen Reich während des 17. und 18. Jh.*, *Südost-Forschungen*, XXVII, Münih 1968.

2 Raiyyet resmi için bk. Halil İnalçık, *Osmanlılarda raiyyet rûsûmu*, *Belleten*, XXIII, Ankara 1959.

3 İstanbul Başbakanlık Arşivi (İBA), *Mâlîye Defteri*, nr. 8555; A. Sućeska, *Da li su sarajevski Jevreji bili muaf*. (Saray-Bosna, yahudileri muaf mı idi ?), *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* (Sarajevo Hukuk Fakültesi. yıllığı), XXIII, Sarajevo 1975.

Saray-Bosnalıların mu'afiyetiyle ilgili ilk belli başlı bilgiler, Bosna Sancağı'nın 1568 yılına⁴ âit Tahrîr defterinde mukayyedir. Bu târihten itibâren, ta XIX. yüzyılın başlangıcına kadar Osmanlı-Türkleri'nin çeşidli evraklarında /defter, sicil, mu'afnâme ve sâir/ buna benzer bilgilere rastgelmek mümkündür. İşbu malûmatdan görülmüyor ki, Sarayova ahâlisi /esnaf, tüccarlar ve sâir/ avâriz, kürekçi, nüzul, celb⁵ vb. vergilerden mu'af tutuluyorlardı, çünkü Bosna mîr-i mîranlarının da'veti üzerine, süvârilere /atlılar/ olduğu gibi piyâdeler de, Bosna Sancağı'nın daha doğrusu Bosna Eyâleti'nin sınırlarını ve müstahkem şehirlerinin muhâfaza ve müdafa'asına katılmağa zorunluydular. Yerli ahâlinin İslâm dinini benimseme sürecine bağlı olarak, mu'afiyet müessesesinin tedricen kurulmuş olduğu Bosna'nın öteki şehirlerinden farklı olarak⁶, Sarayova'da mu'afiyet, yukarıda adı geçen kaynaklara göre /«feth-i hâkânîden beri»/ yâni Bosna'nın fethedildiğinden beri mu'teber sayılıyordu.

Aynı zamanda Bosna'da, Müslüman köylü ahâlinin mu'afiyeti ile ilgili bilgilere Osmanlı-Türk kaynaklarında rastgelmek mümkündür. Bizce bilinen mu'afiyetle ilgili bu tür bilgilerden ilki 1565 târihli ferman'da bulunmaktadır; bu bilgi aynı yıla âit Mühimme defterinde mukayyedir⁷. 1572⁸ ve 1595 yıllarına⁹ âit fermanların münderecâtı da sözkonusu fermanın aynısıdır. Adı geçen fermanların târihine ve esbâb-ı mûcibesine sarf-ı nazar etmeden, onların münderecâtı hemen hemen aynıdır. Mu'tad üzere bu fermanlarda, Bosna Eyâleti'nde yaşayan ahâlinin /«vilâyet-i mezbûre halkı»nın,/ öteden beri /mûtaad-ı kadîm/ tekâlif-i örfiye /kürekçi, nüzul ve sâir/

4 Bk. Hazim Šabanović, *Teritorijalno širenje i gradjevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću* (XVI. asırda Saray-Bosna şehrinin imâr ve saha inkişâfı); *Radovi naučnog društva Bosne i Hercegovine* (Bosna ve Hersek İlim Cemiyeti çalışmaları), XXVI, kitap 9, Sarajevo 1965.

5 Bu terimlerin mânâları için bk. A. Sućeska, *Da li su sarajevski Jevreji bili muaf*, s. 193.

6 Bu hususta daha geniş bilgi için bk. Adem Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću* (XVI. asırda Bosna'da şehirler halkının inkişâfında muafiyetin ehemmiyeti), *Jugoslavenski istorijski časopis* (Yugoslav Tarih Dergisi), nr. 1-2, Belgrad 1974.

7 İBA, *Mühimme Defteri* (MD), nr. 5.

8 İBA, *MD*, nr. 19.

9 İBA, *MD*, nr. 73.

vergilerden mu'af tutulduğuna dâir beyânlar vardır; çünkü Bosna Eyâleti, Macaristan, Hırvatistan ve Venedik topraklarıyla sınırlandığından ötürü, Bosna ahâlisi Osmanlıların askerî seferlerinde yardımda bulunmak icâbet ettiği takdirde, din ve devlet uğruna can ve mallarını esirgmeden savaşa katılıyordu.

Bosna'da Hıristiyanların /Ulahlar, martoloslar, madenciler, derbentciler ve sâir/ mu'âfiyetiyle ilgili bilgiler XV. ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı kânûnnâmelerinde mevcuttur /bu kanunların metinleri, *Kânûni ve Kânûnnâme* adlı kitaplarda yayınlanmıştır. Sarayova Şarkiyat Enstitüsünde, Sarayova 1957/¹⁰ aynı zamâna âit ve daha geç devirler için birçok özel belgelerde, söz konusu metinler bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi Bosna Eyâletinde mu'afiyet müessesesi XVI. yüzyıl süresince geniş çapta gelişmiş ve güçlenmiştir; hatta tam o zamanlarda Anadolu'da ve İstanbul'a yakın olan Rumeli kısımlarında da klasik Osmanlı düzeni olgunluk mertebesine ulaşmış ve neden sonra soysuzlaşmaya yüz tutmaya başlamıştı. Bu bölgelerde klasik Osmanlı sisteminin /düzenin/ soysuzlaşma belirtilerinden biri de, tekâlif-i şakka'nın /gayri meşru ve cebren alınan vergi/ te'sis edilmesinden ileri gelmektedir. M. Akdağ'ın araştırmalarına göre, söz konusu vergiler Anadolu'da XVI. yüzyılın ilk yarısında meydana gelmiş ve aynı yüzyılın ikinci yarısında da süratle gelişmiş ve yayılmıştır¹¹. Oranın re'ayası çok ağır bir durumda kaldıkları içindir ki, *Celâli isyanları* adıyla anılan ve Anadolu'da çıkan isyanların başlıca müsebbiplerinden biri olmuşlardır¹².

Bosna'nın, Osmanlı İmparatorluğuna bir hayli gecikmeyle katılması /1463 - 1592 yılına değin/¹³, aynı zamanda mu'afiyet müessesesinin Bosna'nın bütün ahâlisine tatbik edilmesinden dolayı, Bos-

10 *Kânûni i Kânûnnâme* (za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandzak=Bosna, Hersek, İzvornik, Klis, Karadağ ve İşkodra sancakları kanûnnâmeleri), Sarajevo 1957, 12-18; Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću* (Türk hâkimiyeti devrinde Yugoslavya'da Martoloslar), Sarajevo 1967, s. 56-62.

11 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisâdî ve içtimâî tarihi (1453-1559)*, Ankara 1971, II, 222, 228.

12 Mustafa Akdağ, *Celâli isyanları (1550-1603)*, Ankara 1963.

13 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk* (Bosna Paşalığı), Sarajevo 1959.

na'da tekâlif-i şakka'nın da uygulanması hâliyle gecikmişti. Ancak, XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında, Osmanlı kaynaklarına göre, Bosna'da tekâlif-i şakka vergileri konmuş bulunuyordu. Anlaşıldığına göre, bu vergiler evvelâ Bosna Eyâletinin sınır bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı bölgelerinde ilk önce, Hersek ve Kilis Sancağı'nın sınır boyu bölgelerinde yaşayan ahâlinin mu'âfiyeti hakkında söz edilmektedir; somut olarak Dalmaçya'da Hırvatistan'ın eski nâhiyelerinden biri olan Poljiçe ahâlisi /bu bölgeler, Split'in Kaptol arşivinde ve bir kısmı da Venedik arşivinde bulunmaktadır/¹⁴ ile Makarska ve Zaoztrog'un katolik papazları dahi buna dahildir¹⁵. Bu belgelerde, /ki bunlardan bazıları XVI. yüzyılın sonlarına âittir/, ekseriyet itibâriyle oranın köylerinde Osmanlıların mahâllî fonksiyonerleri /«ümerâ ve ümenâ»/ bulunuyorlardı. Bunlar re'âyalar tarafından konuklanır ve aynı zamanda muft ve meccanen yer ve içerler, ondan sonra da cebren ve şeri'at kânûnlarına aykırı olarak, çeşitli dalâverelerle re'âyadan para sızdırırlardı. Mesele: *Seferiye, tüfekçiyân akçesi, peşkeş, hediye, yemeklik* gibilerinden, ve hemen bunun ardından da: *Devir, selâmiye, kaftan baha, na'l baha* ve sair.

XVII. yüzyılın başlangıcında, Bosna Eyâleti'nin iç kısımlarında da aynı tatbikat almış yürümüştü. Osmanlı kaynaklarına göre, bahis konusu tatbikatın izleri aynı yüzyılın bidâyetinden itibaren mevcuttu. Binâenaleyh, 1013 hicri /1604-1605/ yıllarına âit Mühimme Defteri'nde kayıtlı bulunan Sultan'ın bir buyruğundan anlaşıldığına göre, Bosna Eyâleti'nde Teşan kadılığının ahâlisi /«kâzâ-i mezbûre halkı»/ şöyle bir ağlaşıda bulunmuştur; bu ağlaşının esbâb-ı müci-besi şudur ki, söz konusu ahâlinin yaşadığı köylerde beylerbeyleri ve onların voyvodaları ile refakatındaki uşakları bulunmaktadır. Bunlar buranın ahâlisinin sırtından geçinirler, parasız-pulsuz /muft ve meccanen/ yemek yerler, içki içerler ve aynı zamanda buranın ahâlisinden cebren ve zorla büyük miktarda arpa, buğday, tereyağı, bal, çavdar, yulaf, koyun, tavuk ve nakden para alırlardı. Nitekim

14 Kaptolski arhiv u Splitu (Split Arşivi), *Acta turcica*, fas. nr. 491, rapor 5; nr. 492, rapor, 78, 79, 148, 149, 160, 173, 175; nr. 493, rapor 12; nr. 494, rapor 141, 170, 180, 181.

15 Arhiv samostana Franjevaca u Makarskoj, *Acta turcica*, fas. nr. III, rapor 115, 128, 160, 299, 311, 316, 323, 331, 335, 341, 354, 431.

yukarıda sözü geçen tekâlif-i şakka¹⁶ yüzünden, buranın ahâlisi bu yerlerden göçetmeğe mecbûr olacaklardır. XVII. yüzyıl sürecinde Bosna'da tekâlif-i şakka vergilerinin sayısı ve çeşitleri birkaç misli artmış, çoğalmıştı. Foyniça, Kreşova ve Sutyeska Kralevo'sunun Franye vaç kesiş yurtlarında bulunan Osmanlı vesikalarına göre, söz konusu vergiler ekseriyet itibariyle şu isimlerle anılırlar: *Tüfekçiyan akçesi*, *kaftan akçesi*, *şerbet akçesi*, *zirdave akçesi*, *kışlak akçesi*, *yoklama akçesi*, *teftiş akçesi*, *post akçesi*, *mataracı akçesi*, *şayka bedeli*, *ziyafet akçesi* ve sâir¹⁷.

Tekâlif-i şakka vergileri bilâistisna /mu'af ve gayr-i mu'af/ her kişiden alındığına göre, Bosna ahâlisi bu vergilerin verilmesini hiç de uygun bulmadı ve bu emri öyle kolayca hazmedemedi. Bu sebepten ötürü, Bosna ahâlisi, def'aten Sultana müraca'at edip, bu vergileri tahsil edenlere karşı /Beylerbeylerine, Sancakbeylerine, onların voyvoda ve subaşlarına, kadılara, mütesellimlere, knezlere ve sâir/ ağlaşıda bulunuyordu, aynı zamanda kendi çiftliklerini ve köylerini terketmeğe mecbûr olacaklarını beyan ve ba'zı hâllerde de açıkça zorbalığa karşı isyân ediyorlardı. Meselâ, Bosna Eyâleti'nde Sarayova ve daha bir takım kadılıkların Müslüman ahâlisi bedel-i şayka vergisine karşı, ve 1650 yılında da *seymen*, *daha doğrusu tüfekçiyan akçesi*'nin alınmasına karşı isyân etmişlerdir. Bu olay *Nâima Tarihi*'nde mukayyedir¹⁸. Bundan sonra yine 1682'de aynı ve diğer vergilerin toplatılmasına karşı isyân başgösterdi, bu olayla ilgili bilgiler *Târih-i Râşid*'de mevcuttur¹⁹.

Bütün bu protestolar, direnmeler ve isyanlar, Osmanlıların bölgesel ve mahâlli yönetim görevlilerini /fonksiyonerlerini/, yukarıda sözü geçen tekâlif-i şakka ve diğer vergilerin, gayri meşrû yollar dan ve cebren toplatılması tatbikatından vezgeçiremedi. Gerçi, merkez yönetimi defaten XVII. yüzyılda, ve bilhassa XVIII. yüzyılın başlangıcında /1704 yılında/²⁰ bu biçim zulümlere karşı tepki

16 İBA, MD, nr. 75.

17 Arhiv samostana Franjevaca u Fojnici, *Acta turcica*, fas. nr. II, rapor 243, 246, 248, 252, 266, 271, 278, 295; fas. nr. III, rapor 479, 498; Arhiv samostana Franjevaca u Kraljevoj Sutjesci, *Acta turcica*, fas. nr. 3, rapor 6, 12, 17, 18.

18 *Târih-i Nâima*, III, 295-297, 317-318; V, 24-26.

19 *Târih-i Râşid*, I, 384-385.

20 M. Ziya (Karamürsel), *Türkiye İktisâdî Tarihi hakkında tedkikler*, İstanbul 1931, s. 167.

gösterdiyse de, tekâlif-i şakka vergileri XVIII. yüzyılın başlangıcında bütün Osmanlı İmparatorluğu topraklarında olduğu gibi, Bosna Eyâleti'nde de giderek artmış ve kök salmıştı. Önceden sözünü ettiğimiz tekâlif-i şakka vergileri, yanısıra aynı zamana âid kaynaklarda daha bir takım yeni vergilerin de adı geçmektedir. Bundan ma'ada bu yeni vergiler bir hayli büyük miktarda ve sık sık kaba kuvvet ma'rifetiyle tahsil edilirdi. Böyle meselâ, Mühimme ve Şikâyet defterlerindeki bilgilere göre Bosna'da 1699 yılından 1720 yılına kadar tekâlif-i şakka vergilerine değgin şu vergiler de tahsil ediliyordu : *Lâhm baha*, *kumar akçe*, *residiye*, *kalemîye*, *harc-ı buyruldu*, *mübâşiriye*, *devir*, *zahîre baha*, *kaftan baha*, *bedel-i nefîr-i âm*, *izin akçe*, *na'lîye*, *bedelîye*, *sâliyâne*, *masârif akçe*, *ikrâmiye*, *ayak-teri akçe*, *sekbân akçe*, *kışlakîye*, *düşme baha*, *ödin*, *hamrîye akçesi*, *yoklama*, *bağış (paklon) vergi (porez) mahkeme harcı* ve *sâir*²¹.

Sonunda, merkez-i idâre, Bosna vezîrinin, Bosna Eyâleti'ndeki sancakların, ba'zı sancakbeylerinin olduğu gibi, onların refakatinde bulunan muhâfız alayının maddi ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olmadığından dolayı, merkez-i hükûmet, 1720 yılında Bosna Eyâleti'nde²² olduğu gibi, bundan biraz önce de /1717, 1718, 1719/, Anadolu'da ve Rumeli'de²³, yukarıda adı geçen vergilerin tümünü ortadan kaldırmak ve bunların yerine imdâd-ı hazârîye, daha doğrusu vâki' harp esnasında imdâd-ı seferîye adı altında bir nev'i tekdüze verginin bilâistisna /mu'af veya gayri mu'af/ her kişiden tahsîl edilmesine dâir bir kararın alınmasına yeltenmiş bulunuyordu.

İmdâd-ı hazârîye adıyla anılan verginin tesîsiyle ilgili ferman da /şevval 1132 - 16-26 ağustos 1720 ikinci yarısında sözkonusu ferman verilmiştir/, verginin tam tutarı ta'yin edilmediğinden ötürü, bu sefer hükûmet organları /ayanlar, kaptanlar, kadılar ve sâir/, yâni vergi biçmekle görevli olanlar, bundan böyle de tekâlif-i şak-

21 Bu hususta daha geniş bilgi için bk. A. Sućeska, *Novi podaci o nastanku taksita* (Taksit'in teşekkülü hakkında yeni bilgiler), *Prilozi Instituta za istoriju Sarajeva*, yıl X/2, Sarajevo 1974 (XVIII. asrın ilk yirmi yıllarına âid Mühimme, Şikâyet ve Mâliye defterlerinden bilgiler).

22 İBA, 1132 (1720) yılına âid MD.

23 M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri*, İstanbul 1955, 112-115.

ka'nın, yeni vergilerini olduğu gibi eskilerinin de tahsiledilmesiyle ahâliye zulüm etmeğe devam ediyorlardı. Bu zâlimâne davranışın önlenmesi için, Cumâdeu'l-ülâ 1144 H. ikinci yarısında /1731 Kasım ayının başlangıcında/ bizzat Sultan'ın özel fermanıyla imdâd-ı hazârîye vergisinin yıllık tutarı ta'yin edildi: Bosna sancağındaki kadılıklara /Bosna vezîrine/ 19.310,5 kuruş, Travnik kadılığında ise para yerine 200 şinik buğday, 200 şinik arpa, 200 şinik yulaf ve 3000 okka dana eti; Klis sancağının kadılıklarında /Klis Sancakbeyine/ 2.780 kuruş; Zvornik sancağının kadılıklarına /Zvornik sancakbeyine/ 1.305 kuruş ve Hersek sancağının kadılıklarına /Hersek sancakbeyine/ 8.124 kuruş ta'yin edilmişti²⁴.

İşbu fermanlardan sonra bile vezirler, mutasarrıflar, âyanlar, kaptanlar vb. imdâd-ı hazârîye ve bilhassa imdâd-ı seferîye tutarlarının artışından vazgeçmediler. Bu durum bütün ölçüleri aştığı zaman, Bosna Eyâleti'nin Müslüman ahâlisi XVIII. yüzyılın ortalarında isyân etmeğe giriştiler. Bu olay, Bosna vezîri Hekimoğlu Ali Paşa'nın zamanında vuku' bulmuştur²⁵. İsyân, on yıldan fazla devam etmiştir. Bu ayaklanmanın önderi kadı Abdurrahman Muharremi idi /1753 yılında şehid oldu/; nitekim aynı isyânı, Bosna vezîri Mehmed Paşa Bosnevî /Kukavica/ 1757 yılında bastırıp bozguna uğrattı²⁶. Söz konusu isyân bastırıldıktan bir süre sonra imdâd-ı hazârîye adı altındaki vergi sistemi istikrara kavuştu. Hâlbuki, Bosna'da olduğu gibi İmparatorluğun diğer bölgelerinde de iç huzursuzluk ve kargaşaların giderek artmasıyla birlikte Osmanlı teba'alılarının da vergilendirilmesi bir hayli kötüleştii. Bu durum iki yönlü bir hareketti. Evvelâ, imdâd-ı hazârîye ya da seferîye adı altındaki vergilerin miktarının devamlı sûrette artış kaydetmesi ve sâniyen, ayanlar, kadılar, kaptanlar, müsellimlerin, ayrıca kendilerine mahsûs vergiler de toplamalarıydı. Meselâ: Âyâniye, ayan-

24 Sarajevo Şarkiyat Enstitüsü'ndeki, h. 1173 ve 1176 senesine âid Blagay Kadılığı sicilli, 73.

25 Bosna'da bu Paşa'nın icrâatı hakkında bk. Adem Handzić, *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali paša* (Bosna vâlisi Hekim-oğlu Ali Paşa), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V, Sarajevo 1955.

26 Bosna'da bu Paşa'nın icrâatı için bk. Alija Bejtić, *Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica i njegove zaduzbine u Bosni* (Bosna vâlisi Korkak Mehmed Paşa ve onun Bosna'daki vakıfları), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII, Sarajevo 1956.

lık câizesi, harcı imzâ, defter akçesi, mukata'a zararı ve sâir²⁷. Hâliyle, tekâlif-i şakka'nın yeni vergileri belirmeye başladı, ki bunun tıpkısı XVI. ve XVII. yüzyıllarda zorla tatbik ediliyordu; velevki merkez-i idâre tarafından bu tutum kanûna aykırı sayılıyordu. Bu tür tatbikat şekli birçok zulüm ve istismarlarla birlikte teba'anın canına ve malına kıymıştı ve aynı zamanda, XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlangıcında, topyekûn Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına ve bozguna uğramasına müncer olmuştu. Bütün bu vergiler, 1839 yılında ilân edilen Gülhâne Hatt-ı şerifiyle şeklen iptâl edilmiş, yürürlükten kaldırılmıştır.

²⁷ İBA, *MD*, nr. 128, 34b-35a; Sarayevo Gazi Husrev-Bey Kütüphanesi, sicil, nr. 33, s. 127-128.